

МІНІСТЕРСТВО КУЛЬТУРИ ТА ІНФОРМАЦІЙНОЇ ПОЛІТИКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНА МУЗИЧНА АКАДЕМІЯ УКРАЇНИ
імені П. І. ЧАЙКОВСЬКОГО

МАРТИНОВА СВІТЛАНА ПЕТРІВНА

УДК (1:316.3)+111.11+274

**ФЕНОМЕН МАРГІНЕЗУ ЯК ЧИННИК ТРАНСФОРМАЦІЙ
СУЧАСНИХ ФОРМ У КУЛЬТУРОТВОРЧОМУ БУТТІ**

26.00.01 – Теорія та історія культури (культурологія)

АВТОРЕФЕРАТ
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата культурології

Київ — 2021

Дисертацією є кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Роботу виконано на кафедрі культурології Інституту філософської освіти і науки Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова (Київ).

Науковий керівник: доктор філософських наук, професор
Мельник Валерія Валеріївна,
Донбаський державний педагогічний
університет Міністерства освіти і науки
України, професор кафедри філософії, історії
та соціально-гуманітарних дисциплін

Офіційні опоненти: доктор культурології, професор
Степанова Олена Анатоліївна,
Відкритий міжнародний університет розвитку
людини «Україна» Міністерства освіти і науки
України, завідувач кафедри туризму,
документальних та міжнародних комунікацій

кандидат культурології, доцент
Мазуркевич Ольга Павлівна,
Вінницький кооперативний інститут
Міністерства освіти і науки України, доцент
кафедри економічної теорії, фундаментальних
та соціально-гуманітарних дисциплін

Захист відбудеться «27» квітня 2021 року о 16 годині 30 хвилині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 26.005.02 у Національній музичній академії України імені П. І. Чайковського за адресою: 01001, Київ, вул. Архітектора Городецького, 1–3/11, четвертий поверх, фойє Малого залу.

З дисертацією можна ознайомитись у бібліотеці Національної музичної академії України імені П. І. Чайковського за адресою: 01001, м. Київ, вул. Архітектора Городецького, 1–3/11.

Автореферат розіслано «__» березня 2021 року

Учений секретар
спеціалізованої вченої ради,
кандидат мистецтвознавства

Н. О. Швець

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми дослідження. Сучасне українське кризове суспільство переживає перехідний період. Для стану перехідності соціокультурного простору характерні реконструкція і трансформація всієї ціннісно-нормативної системи. У процесі зміни цінностей і норм у соціумі трансформуються попередні й формуються нетрадиційні суспільні явища і процеси, зокрема й тотальна маргіналізація суспільства.

Дослідження феномену маргінальності як реалії перехідного періоду є особливо актуальним для України, оскільки її соціокультурний перехідний стан накладається на всесвітню соціокультурну трансгресію. Здебільшого сучасні дослідники інтерпретують стан української соціокультури як пограничний, близький до критичного. Передбачувана програничність є особливим модусом перехідності й поєднана з ризиком лавиноподібного розвитку тотальної маргіналізації соціуму.

На сьогодні не існує загальної концепції маргінальності, відсутня класифікація її видів і форм, немає цілісної раціональної концепції, універсальної пояснювальної моделі. Сучасна культурологія не має адекватних способів розв'язання проблеми маргінальності особистості й соціуму. Ситуація посилюється тим, що у XXI столітті на сході України йде війна і людина стоїть на межі, переживаючи перехідний, «міжпарадигмальний» стан: руйнується система цінностей, іде ломка стереотипів. У зоні переходу деконструюються такі складові компоненти світогляду, як Бог, держава, герої, смисл, реальний світ, істина як відповідність. Не залишається нічого, крім власне світогляду. Раціональна дійсність втрачає значення, Я абсолютизується. Актуальним стає питання про антропологізацію та онтологізацію людини, про роль пізнання атрибуту «Я» як обумовлену універсальність особистості та її відкритість світу. На нашу думку, настає епоха високого рівня нестабільності, яка актуалізує проблему стійкості людського «Я».

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження здійснено в межах науково-дослідної роботи кафедри культурології Інституту філософської освіти і науки Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова за напрямом «Методологія і зміст викладання соціально-гуманітарних наук», що входить до тематичного плану науково-дослідної роботи Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова за напрямом «Дослідження проблем гуманітарних наук», який був затверджений Вченою радою університету (протокол № 5 від 29 січня 2009 року). Тема дисертаційного дослідження затверджена Вченою радою Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова (протокол № 3 від 29 жовтня 2014 року).

Метою є дослідження маргінальності як соціокультурного та екзистенціального феномену, який має метаантропологічний і креативний

потенціал для визначення його ролі в соціокультурному просторі культуротворчого буття.

Для досягнення окресленої мети визначено такі завдання:

1) розглянути маргінальну особистість українського суспільства, дослідивши механізм соціалізації, вивчення особливостей виявлення маргінальності в різноманітних соціокультурних просторах, специфіку її свідомості та поведінки;

2) розглянути маргінальність як феномен екзистенції та соціального буття, як специфічне відношення індивіда до соціуму, що характеризує пограничний стан, у якому існує особистість і суспільство в цілому;

3) дослідити креативну і деструктивну складову соціокультурної, релігійної маргінальності, її онтологічні витoki, концептуальні суперечності та засадничо-світоглядні аспекти;

4) охарактеризувати феномен маргінальності як основи і фактора особистісної або групової самоідентифікації;

5) розкрити сутність маргінальної свідомості, що викликана страхом смерті як соціального феномену в екзистенціальній філософії.

Об'єктом дослідження є феномен маргінальності у всій багатоманітності його виявів.

Предметом дослідження є характеристика маргінальності в соціокультурному бутті як соціальний феномен та необхідність і властивість індивідів та соціальних груп, що проявляються в ракурсах «маргінальної свідомості», «релігійної маргінальності», «маргінальної креативності».

Методологічну основу роботи складає сукупність кількох методів дослідження, серед яких передусім необхідно вказати аналітичний метод, задіяний для опрацювання наукових і критико-публіцистичних джерел та архівних матеріалів.

Своєрідність концепції та методологічного підходу полягає в синтетичному характері дослідження, у якому вперше у вітчизняній культурології послідовно розглянуто в релігійно-екзистенціальному ракурсі модифікації маргінальності через екзистенціали людського буття. У роботі виявляються онтологічний, топологічний, трансцендентний вимір маргінезу, який визначається сутнісно-субстанціальним буттям людини.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в подоланні наявних стереотипів у підходах до маргінальності:

- у дисертації вперше розглянуто маргінез як антропологічно-екзистенціальний феномен. У дослідженні окреслено концептуальні підходи в соціальній філософії до проблем перехідності, змінності особистості та суспільств, які виступають модусом ототожнення й самоідентифікації «Я» через окреслення онтичного кола, виявлення маргінальних підстав метафізичного;

- маргінальність проаналізовано як соціокультурний феномен, проведено порівняльний аналіз вияву маргінальності в соціокультурному просторі Західної і Східної цивілізації;

- під час дослідження феномену маргінальності застосовані інтро- й екстрааспектний підходи, подано обґрунтування важливості дослідження маргінальності на матеріалі соціальних груп, окремих індивідів, а також у сфері духовного буття людини;

- показано специфіку виявів креативної і деструктивної складових маргінальності;

- позначені такі властивості маргінальності, як динамічна природа, свобода як її основа, демонстраційна або індикативна властивість, стійкість, невизначеність (маргінальне як фантом), а не як амбівалентність;

- феномен маргінальності розкривається як основа самоідентифікації індивіда. Показано співзвучність маргінальності з такими категоріями, як «чужий», «інший», визначено й проаналізовано умови, що сприяють створенню маргінальної ситуації;

- доведено, що страх смерті – це форма вияву маргінезу в соціумі, де маргінальність постає як внутрішня характеристика людського «Я», ексцентрична сутність якого заявляє про перманентний стан незадоволеності собою та середовищем через протиріччя між біологічним, соціальним і духовним «Я»;

- з'ясовано онтологічні витoki, концептуальні і засадничо-світоглядні суперечності маргінальної свідомості, що породжує страх як соціокультурний феномен.

На захист винесено такі положення:

1. Феномен маргінальності є релятивним поняттям, зміст якого виключно еластичний і багато в чому визначений особливостями соціально-економічного, політичного розвитку соціуму. Маргінальність у системі соціокультурного буття є явищем тотальним. Властивості маргінальності визначає її діяльна природа, завдяки якій відбуваються зміни в культуротворчому бутті. Свобода як властивість маргінальності є наслідком слабкого приєднання до ціннісних доміант. Маргінальність є індикатором стану соціокультурного поля.

2. Феномен маргінальності має яскраво виражений креативний потенціал. Це реалізується на різних рівнях соціокультурної дійсності. На особистісному рівні вияви творчого начала слугують джерелом інноваційних процесів. Джерелом інновацій можуть виступати також і цілі соціальні групи, наділені рисами маргінальності. На цю особливість маргінальних утворень указували ще основоположники теорії маргінальності, наприклад, Р.Е. Парк, Т. Шибутані. Доцільно знову акцентувати на цьому увагу, оскільки подальший розвиток теорії маргінальності як в Україні, так і в межах наукових шкіл США та Європи супроводжувався виокремленням негативних сторін указанного феномену в соціокультурному середовищі.

3. Феномен маргінальності може характеризуватися як соціальний факт у його трьохвимірності, що яскраво підтверджується на прикладі розвитку такого напрямку в художній культурі, як «арт брют». Ми відзначаємо лише деякі вияви феномену маргінальності як соціального факту, оскільки побудова моделі маргінальності виходить за межі цього дослідження і повинна бути реалізована в перспективі. Під соціальним фактом маємо на увазі не лише суспільне явище,

що породжується об'єднаними діями людей та їхньою колективною свідомістю, але й явище чи спосіб дії, поширений у цьому суспільстві, що має водночас своє власне існування, незалежне від його індивідуальних виявів. Трьохвимірність соціального факту полягає у варіантах його вияву: сфера свідомого або несвідомого як індивідуального, так і масового; сфера соціальна, що містить як індивідуальні, так і колективні вияви; сфера соціальних механізмів, використовуючи які соціум відтворюється в особистостях певного типу.

4. Феномен маргінальності виступає як соціальна зміна, засобом якої і через яку здійснюється особистісна або групова самоідентифікація.

Набули подальшого розвитку:

- феномен та причина виникнення явища маргінезу; психологічно та теоретично обґрунтовано його природу як іманентно-детерміновану діалектичну єдність соціальних суперечностей, що виникають у всіх сферах індивідуального та суспільного буття і впливають на інтерпретацію та експлікацію в суспільстві норм та аксіологічних орієнтирів різних соціальних верств; сформовано зміст явища як певну сукупність субкультурних процесів, виокремлено їхню ментальну та світоглядну форми;

- філософське осмислення механізмів маргіналізації соціальних об'єктів в умовах глобалізації доповнене визначенням сучасних особливостей вияву психолого-політичних та інституціональних чинників, соціальна дія яких фіксується в зростанні метаантропологічної межі між соціальними групами, проблема бідної людини в соціумі, невідповідності соціальних стандартів об'єктивним умовам розвитку конкретних спільнот (ліберальний патріотизм, квазіцінності, технократизм тощо);

- досліджено маргінальну особистість, яка не відчуває екзистенціалу любові як інстинкту чи психологічного переживання або соціального фактора, а переживає це як спосіб самовизначення, самопізнання особистості. Любов виступає ціннісним принципом, ціле- і смислоутворювальною основою процесу самореалізації людини у світі;

- показано, що у взаємозв'язку з іншими екзистенціалами маргінальність є світоглядною опорою індивіда, центром духовного засвоєння ним навколишнього світу, орієнтиром смисловизначення особистості, обраним у неусвідомлених прошарках людської психіки (душі) як деякий архетипний зразок моделі людини, яка відображає її інваріантну сутність, первісно довершено, що вимагає своєї актуалізації відповідно до акту становлення буття з ніщо;

- реконструювальний маргінес й екзистенціальний страх та їхні відмінності на різних соціально-історичних етапах фокусують увагу на ціннісних аспектах страху Божого як творчого синтезу любові, самотності та смерті.

Уточнено:

- залежність повноти та світоглядної наповненості маргінального існування людини в соціумі від екзистенціального потенціалу страху.

З'ясовано, що маргінальність є світоглядною доміантою і глибинним відчуттям людини, пов'язаним з кінечністю людського існування;

- зміст понять «маргінез», «маргінальна особистість». Під «маргінезом» розуміється об'єктивний соціальний процес, який відображає процеси дистанціювання специфічних соціальних об'єктів від доміантних аксіологічних орієнтирів у суспільстві, розподілу матеріальних благ і характеризується дихотомією «висхідний-низхідний»; «маргінальний перехід» постає як зміна сутності суспільних зв'язків соціального об'єкта, які фіксують його специфічне положення в суспільстві; «маргінальний стрибок» визначено як форму переходу спільноти до нового соціального порядку за відносно нетривалий час.

Стан наукової розробки проблеми.

У науковій літературі особливо виділено роботи основоположників теорії маргіналізму: представників чиказької соціологічної школи Р. Парка і Е. Стоунквіста. У роботах Р. Парка вперше з'явилися поняття «маргінал», «маргінальна особистість» для позначення конкретної етнокультурної ситуації положення мігранта, що зіткнувся з труднощами в процесі культурної асиміляції та адаптації. Р. Парк досліджував особистості, що перебувають на кордонах різних культур.

Далі проблему маргінальної особистості досліджували послідовники Р. Парка: Р. Белл, Ю. Габермас, Р. Катц, М. Кастельс, Н. Луман, Й. Масуд, Е. Стоунквіст, Т. Стоуньєр, Е. Тоффлер, Ф. Уєбстер. Структуру та форми індивідуальної й суспільної свідомості розглядали М. Вебер, Г. Гегель, Ф. Енгельс, Г. Лебон, К. Маркс, Г. Тард, Е. Фромм, Д. Чалмерс, В. Шинкарук, В. Якубіна. Вони висунули тезу про те, що найбільш важливою рисою маргінальної людини є її «гібридність», у неї переплавляються культури, суспільства, які взаємодіють, і народжується новий соціокультурний сплав.

Проблеми маргіналізації соціуму, атрибутивні ознаки й специфіку діяльності маргінальних груп аналізували Ю. Габермас, В. Іванов, Г. Інніс, Й. Масуда, Д. Мейровіц, А. Моль, У. Онг, Н. Постман, В. Різун, Е. Тоффлер, Ф. Уєбстер та інші. Проблемі ролі мас-медіа в поступі суспільства, їхньому впливу на культуру присвячені праці В. Алексеєва, А. Близнюка, Ю. Борєва, Ю. Бромля, С. Демченко, О. Звягіна, Я. Ісаєвича, З. Кракауєра, Н. Лумана, М. Маклюєна, Є. Неміровського, Е. Огар, Л. Ороховської, М. Різника, Л. Садоула, М. Тимошика. Американський соціолог Манчіні, розробляючи концепцію маргінальності, запропонував своєрідну систему вимірників маргінальності, у якій крайнім ступенем прояву останньої є суїцид. Його погляди перегукуються з концепцією аномії та девіантної поведінки Е. Дюркгейма, Р. Мертон і Т. Парсонса.

У вітчизняній філософській та культурологічній літературі останніх десятиліть маргінальність описано переважно як наслідок соціальної трансформації суспільства. У роботах Е. Н. Старикова, І. П. Попової, З. Т. Голенкової, Е. Д. Ігітханян, Т. І. Андрущенко, В. Я. Реді, І. В. Казарінова маргінальність розглянуто як обрив соціальних зв'язків, як втрата об'єктивної

причетності до певного соціуму (класу або групи), як втрата свого соціального статусу. Джерелами маргіналізації слугують масові процеси мобільності й руйнування соціальної структури суспільства внаслідок кризи. У протестантсько-екзистенціальній традиції наявна концепція радикального релігійного маргінезу, який веде людину до Бога. Запобігання страху смерті трактується як запобігання зустрічі з Богом (К. Барт, П. Тілліх). «Трансцендентний» страх розглянуто як вимір граничної ситуації (Х. Арендт, Ф. Ар'єс, М. Бахтін, М. Бердяєв, К. Блюм, Д. Бохофнер, К. Брук, К. Бурдах, Я. Буркхардт, М. Вовель, С. Гагарін, Р. Генон, А. Гуревич, М. Еліаде, О. Морозов, В. Соловйов, В. Янкелевич, К. Ясперс). Особливо важливими є концептуалізація «граничної ситуації», здійснена К. Ясперсом, та міркування М. Бердяєва про складну діалектику екзистенціалів нудьги, туги та страху, який відчуває маргінальна людина. Щодо вивчення проблеми маргінезу значний внесок був зроблений представниками екзистенціалізму та психоаналізу. Роботи провідних філософів цих течій М. Гайдеггера, А. Камю, С. К'єркегора, Ж. П. Сартра, З. Фрейда, К. Юнга та їхніх послідовників належать до числа найбільш повних і глибоких досліджень означеної проблеми. У культурній традиції маргінез розглядають як невроз, патологію, девіантність і не тільки як деструктивний, але і як конструктивний феномен, що веде людину до творчості, у якій вона втрачає адекватність (М. Бровко, Т. Гуменюк, К. Ізард, З. Фрейд, О. Хорні, та ін.). Важливі теоретико-методологічні передумови осмислення екзистенціальних та соціокультурних модусів маргінесу бачимо в роботах сучасних українських культурологів та мистецтвознавців у галузях соціальної філософії, філософії освіти, філософії культури, історії філософії (В. Андрущенко, Т. Андрущенко, О. Базалук, В. Бех, А. Бичко, В. Бодак, В. Бондаренко, В. Вашкевич, В. Воронкова, О. Герасимова, Д. Дзвінчук, В. Заблоцький, А. Конверський, В. Кремень, В. Лубський, Я. Любивий, В. Менжулін, Г. Меднікова, В. Муляр, І. Надольний, Л. Панченко, І. Предборська, Л. Рижко, Т. Розова, В. Савельєв, Н. Скотна, О. Скубашевська, В. Ярошовець та ін.).

Отже, різні автори, що досліджували проблему маргінальності, сформуvalи такі парадигми вивчення цього феномена:

- маргінальність як результат культурної взаємодії;
- маргінальність як наслідок соціальних перетворень;
- маргінальність як особлива психологічна і світоглядна установка особистості.

Теоретичне та практичне значення дисертації полягає в тому, що її матеріали сприяють збагаченню вітчизняної мистецтвознавчої та культурологічної думки в такому недостатньо висвітленому напрямі, як маргінез, маргінальна творчість, маргінальна культура. Матеріали дисертації можуть бути використані в підготовці різнопрофільних теоретико-мистецтвознавчих досліджень.

Отримані наукові результати можуть бути впроваджені в теоретичні та практичні частини навчально-філософських, культурознавчих дисциплін:

«Теорія та історія культури», «Психологія свободи», «Соціальна філософія», «Політична філософія», «Культуротворчість письменників ХХ ст.».

Особистий внесок здобувача. Дисертація є самостійною науковою роботою. Розв'язання комплексу поставлених завдань, оформлення їх у відповідні положення та висновки здійснені особисто дисертанткою на основі результатів, одержаних у процесі самостійного дослідження.

Апробація результатів дослідження. Положення дисертації обговорено на теоретичних семінарах кафедри культурології Інституту філософської освіти і науки Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова.

Публікації. За темою дисертації опубліковано 12 наукових публікацій, зокрема й 4 статті у фахових виданнях, затверджених МОН України за напрямом «культурологія» та включених до науково-метричних баз, 2 статті в зарубіжних періодичних фахових виданнях (Польща, Словаччина) та 6 праць апробаційного характеру, в тому числі 2 у збірниках матеріалів конференцій.

Структура роботи відповідає меті дослідження та відображає послідовність виконання визначених у дисертації завдань. Дисертаційна робота складається із вступу, трьох розділів, що містять дев'ять підрозділів та висновки. Загальний обсяг дисертації 190 сторінок, із них 165 сторінок основного тексту.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У **Вступі** обґрунтовано актуальність дисертаційної роботи, визначено мету та завдання дослідження, його об'єкт і предмет, методологічну й теоретичну базу, сформульовано положення наукової новизни; наведено відомості про практичне значення одержаних результатів, апробацію положень роботи, її структуру.

Перший розділ «Теоретико-методологічні засади дослідження маргінальної особистості» присвячений висхідним питанням дослідження феномену маргінезу, стану філософських розвідок проблеми маргінезу, його усвідомлення в релігійних концепціях, особливостям різних підходів до визначення сутності маргінальної особистості. Особлива увага приділена методологічній основі роботи. Методи дослідження виявляються специфічністю об'єкта й предмета дисертаційної роботи. Для досягнення та розуміння релігійного маргінезу в соціальному бутті людини важливими є концепти «гранична ситуація», «екзистенція» та «трансценденція», які дозволяють виявити природу маргінальної особистості та її ірреальність на підставі «методу сходження від абстрактного до конкретного», історико-генетичного та структуралістського методів – для розкриття витоків і генезису феномену маргінезу в її культурних та соціальних вимірах; поєднання компаративістського та герменевтичного методів дозволяє порівняти різноманітні концепції маргінезу в історії культурології та його екзистенціальні модуси й виробити власний підхід щодо досліджуваного феномену.

У **підрозділі 1.1 «Когнітивний аналіз генези: поняття маргінезу в сучасній культурі»** проаналізовано літературу за темою дисертації,

підкреслено думку про те, що маргінез досліджують у межах багатьох гуманітарних наук, проаналізовано стан вивчення дисертаційної проблематики в науковій літературі, розглянуто напрацювання філософів, релігієзнавців, богословів у сфері релігійної маргінальності. Зазначено, що сучасні дослідники проблеми маргінезу спираються на загальнофілософські дослідження суперечностей суспільного розвитку, об'єктивних і суб'єктивних факторів самореалізації особистості та груп, проблем їхньої адаптації та самоствердження на різних етапах соціальної трансформації.

У підрозділі 1.2 «Методологія культурно-філософського аналізу явища маргінезу: маргінальність і особистість» викладено методологічні засади дисертаційної роботи, які базуються на концепції пограничного суспільства як нової соціальної форми М. Кастельса та узгоджуються із траєкторією змін у теорії протестантизму М. Енштейна. Важливим елементом цього процесу є гармонізація соціокультурних ціннісних орієнтацій суспільства відповідно до детермінант його розвитку.

З'ясовано та означено категоріально-понятійний апарат дослідження. Культурно-філософський підхід дав змогу здійснити аналіз виникнення і розвитку концепту «маргінальне». Рефлексію над смисловими конотаціями поняття маргінезу, маргінального стрибка віртуальної реальності було здійснено на основі етимологічної розвідки, а також контекстуального використання цього терміну в наукових та філософських працях

У підрозділі 1.3 «Маргінальність як реалія та перспектива перехідності: концептуальні підходи в сучасній культурі» акцентовано увагу на формах вияву маргінальності. Антропогенез показує, що сама природа людини завжди була первісно маргінальною. Крім того, особистість людини за своєю суттю маргінальна, оскільки постійно перебуває на стику природи, суспільних та економічних відносин і своєї внутрішньої, біологічно-органічної сутності. Саме тут ми вбачаємо виникнення особистості як результат маргіналізації. Зроблено висновок, що для цього необхідно розглянути сам процес формування маргінальної людини серед звичайного світу, причини появи її в суспільстві, де маргінальність виступає як рух до самоорганізації людини.

У другому розділі «Маргінальність як соціальний феномен у протестантській версії екзистенціалізму» зосереджено увагу на маргінальності, що виявляється як внутрішня характеристика буття суспільства, особливо людського буття. Феномен маргінальності та скінченності буття було перевідкрито і переосмислено екзистенціалістами, але так чи інакше – у межах християнської парадигми. У виконаному дослідженні схарактеризовано кілька взаємозалежних типів маргінальності: біологічну, соціальну, вікову, культурну, моральну, політичну, релігійну й економічну маргінальність. Виділено об'єктивну – соціальну й суб'єктивну – екзистенціальну маргінальність. Екзистенціальна маргінальність визначає внутрішні межі існування людини. Вона контролюється й регулюється людиною й у цьому виявляється її феноменальність. Основним змістом феномена маргінальності є воля і зумовлювана нею можливість вибору.

У підрозділі 2.1 «Релігійна маргінальність як страх свободи в культурній концепції протестантизму» позначено, що водночас для протестантизму характерним є прагнення вводити протиставлення – свободи зовнішньої і внутрішньої, свободи вибору і маргінальної свободи в Істині, які означають таке перенесення акцентів, яке обертається боротьбою зі свободою як небезпечною вседозволеністю.

У цьому плані неважливо, який стан поведінкової ситуації став причиною маргінального почуття, усвідомлення миті свободи (у цьому ось випадку я «перехитрив» зовнішні обставини, чи вони склалися благополучно і відповідали моїм планам та зусиллям). Усвідомлена маргінальність завжди короткочасна: на зміну їй приходить «як завжди», саме почуття стирається, новизна минає. Свобода примхлива і вимагає постійного розгортання, підсилення.

У підрозділі 2.2 «Маргінальний страх відчаю як експлікація цілісності свідомості (креативна складова)» констатовано, що маргінальність є своєрідною формою вияву життєвого ресурсу особистості, формою вираження її пасіонарності, оскільки допомагає людині вбирати в себе все різноманіття світу і надає волю формування власної самосвідомості попри наявність стереотипів. Досліджено маргінальний страх, що дає змогу охарактеризувати новий тип креативної особистості, що формується на індивідуальному рівні глобального соціально-етнічного процесу взаємодії культур. Дійшли до такого висновку: в основі різноманітності вільних проявів особистості лежить звільнення від норм, стереотипів, законів, традицій, а найбільш вільний тип особистості – маргінальна людина, не зв'язана цілком із жодним із видів традицій; традиції та моральні норми є основним обмеженням свободи самовираження.

У підрозділі 2.3 «Маргінально-екзистенціальний страх смерті в культуротворчому бутті людини» доведено, що незалежно від причини переходу з однієї групи в іншу, маргінал опиняється в проміжному статусі. Він починає сумніватися у своїй цінності й значущості, уникає нових контактів, оскільки боїться бути відкинутим, несприйнятим, відчуваючи при цьому страх смерті. Страх приниження, сором'язливість на фоні втрати попередніх зв'язків приводить до самотності та ізоляції. Людина заглиблюється в себе, відчуваючи страх смерті, що з'являється в пограничній ситуації, коли людина втрачає смислові морально-духовні орієнтири, психологічно вмирає. Ось чому в таких обставинах людина стає слабкою і безпорадною, перетворюється на маргінала. У дисертації акцентовано увагу на тому, що страх смерті є страхом втрати екзистенції.

У третьому розділі «Маргінальність як основа і фактор групової та особистої самоідентифікації: феномен чи соціальна необхідність в онтології людини» доводиться, що будь-яка соціальна система розглядала існування феномену маргінальності й розуміла його не інакше, як відхилення від сформованої заданої норми – на культурологічному – як модель маргінальної свідомості, тобто, як тип мислення, характерний для суб'єкта (у будь-яких його модифікаціях), нездатного до інкорпорації до системи цінностей соціуму.

З'ясовано, що маргінальність, яка сприймається як недолік або відхилення, може вважатися такою лише на фоні і з позицій соціальної визначеності.

У підрозділі 3.1 «Феномен маргінальної особистості в культуротворчому бутті» зазначено, що сучасне уявлення про маргінальність стало багатшим і повнішим, але не можна не вказати на концептуальну невизначеність у застосуванні цього поняття в міждисциплінарному просторі. Маргінальність не є феноменом негативним. Вона є швидше негативним моментом історії, ніж заперечувальним фактом її розгортання в соціальному світі. Акцентовано увагу на тому, що форми вияву маргінальності, їхній конструктивізм і деструктивізм залежать від суспільно-історичних умов, що складаються. Досліджуване явище можна розглядати як наслідок трансформаційних процесів у суспільній системі і як стан дезадаптації соціальних суб'єктів до умов соціальної реальності, що змінюються внаслідок кризи ідентичності. Типологізація маргінальності дозволила виділити форми її вияву, типи маргіналів. Маргінальність соціальної ролі, що характеризується перехідністю базового соціального статусу, призводить до появи нових професійно-статусних груп, безробітних.

У підрозділі 3.2 «Проблеми самоідентифікації маргінезу в екзистенціальній культурі» констатовано, що: маргінальність є усвідомлення людиною недоліку екзистенційного ресурсу, що визначає постійне переміщення індивіда в пошуках цього ресурсу, не дозволяючи йому надовго фіксуватися в будь-якій визначеності. Доведено, що будь-яка людина первісно перебуває в безперервному й активному пошуку оптимальних шляхів свого особистісного й суспільного розвитку. Її природу не можна вважати постійною та незмінною. Людина володіє унікальною здатністю змінюватися в певних обставинах як внутрішньо, так і активно впливати на зовнішнє середовище проживання. При цьому, змінюючи умови свого існування, людина змінюється сама (психологічно, соціально, антропоморфно тощо).

У підрозділі 3.3 «Проблема маргінезу як антропологічної редукції в сучасній культурології» акцентовано увагу на те, що «специфіка трансформаційних процесів в Україні полягає в тому, що вони відбуваються в умовах непогодженості різних варіантів їх інтерпретації різними соціокультурними групами. Зрозуміло, такі явища можна констатувати в будь-якому суспільстві, що стало на шлях трансформаційних перетворень. У тих суспільствах, де зберігається можливість діалогу, можна виробити прийнятний варіант трансформації. Він повинен, з одного боку, сприяти підвищенню ефективності найважливіших форм діяльності (економіка, політика), а з іншого, інтерпретація трансформації, що виникає в процесі діалогу, має бути освоєна значною частиною суспільства, перетворитися у внутрішній зміст його культури і діяльності.

ВИСНОВКИ

Відповідно до мети, завдань і результатів дослідження сформульовано такі висновки:

1. Висвітлено, що феномен маргінальності є складним багатоаспектним явищем соціальної дійсності, яке виявляє себе у світі свідомості, бутті людини, у суспільно-історичному процесі.

2. З'ясовано, що маргінальність має тимчасову сутнісну природу, яка полягає в здатності виходити й переходити через межі певних цілісностей. Така часова текучість маргінальності зумовлює становлення її у світі свідомості як цілком нової даності порівняно з попередніми цілісними системами.

3. Обґрунтовано, що маргінальність виступає як інструмент самоусвідомлення людиною свого місця у світі засобом того, що маргінальність наділяє свого носія унікальною здібністю як оглядати, так і існувати відразу в декількох цілісностях і даностях соціальної дійсності. Водночас спостерігається безперервність становлення самосвідомості суб'єкта маргінальності через тимчасову природну текучість самої маргінальності – її незакінченості й незакінченості як такої.

4. З'ясовано, що маргінал, перебуваючи на антропологічній межі «пограничної» ситуації, відчуває соціальний, метафізичний страх, що проблематизує смисл існування; символічне воскресіння індивідуума як автентичної унікальної особистості, екзистенціальний страх та їхні відмінності на різних соціально-історичних етапах фокусують увагу на ціннісних аспектах страху Божого як творчого синтезу любові, самотності та смерті.

5. Акцентовано увагу на тому, що страх смерті є страхом втрати екзистенції. Це страх остаточної втрати людиною самої себе, власного «Я» у всіх вищезгаданих формах самотрансценденції (мова йде про символічне вмирання і відродження).

6. Здійснено перенесення акцентів з явищ маргінальності безпосередньо на її сутність, з появою цього феномену (тобто маргіналів) на маргінальність як фактор суспільно-історичного розвитку.

7. Досліджено, що основні парадигми маргінальності базуються на виділених аксіологічних інваріантах. Мова йде про дескрипцію маргінальності за деякими універсальними критеріями, у цьому разі аксіологічними, що відтворюють теоретичну модель аксіосфери маргінального на культурологічному – як модель маргінальної свідомості, тобто як тип мислення, характерний для суб'єкта (у будь-яких його модифікаціях), нездатного до інкорпорації в системі цінностей соціуму.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Статті у наукових фахових виданнях України та в наукових виданнях, включених до міжнародних наукометричних баз

1. Мартинова С. П. Marginality as a reality and a perspective of transition: conceptual approaches in culture [Маргінальність як реалія та перспектива перехідності: концептуальні підходи в культурі] // Вісник Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв : наук. журнал. 2020. № 4. С. 46–50.
2. Мартинова С. П. Маргінальна особистість у сучасному культурному просторі // Культура і сучасність : альманах. 2020. № 2. С. 70–75.
3. Мартинова С. Феномен креативного диригента Олега Семеновича Тимошенка // Часопис Національної музичної академії України імені П. І. Чайковського. 2020. № 4 (49). С. 109–120.
4. Мартинова С. П., Андрущенко Т. В. Релігійна маргінальність як страх свободи в культурі протестантизму // Українська культура : минуле, сучасне, шляхи розвитку : наук. зб. Рівне : РДГУ, 2020. Вип. 35. С. 96–103.

Статті в наукових іноземних виданнях

5. Мартинова С. П. Transformation of a marginal personality in the modern world. [Трансформація маргінальної особистості у сучасному світі] // European science : Scientific journal. Slovakia (Podhájska), 2017. № 2. Р. 146–148.
6. Мартинова С. П., Мельник В. В. Marginal fear of despair as an explication of the integrity of consciousness (creative component) [Маргінальний страх відчаю як експлікація цілісності свідомості (креативна складова)] // PNAР : наук. журнал. 2020. Т. 41. № 4. С. 115–119.

Статті в інших наукових виданнях та збірниках матеріалів конференцій

7. Мартинова С. П. Peculiarities of a marginal personality in the modern world [Особливості маргінальної особистості у сучасному світі] // Гілея : наук. вісник : зб. наук. праць. / Гол. ред. В. М. Вашкевич. Київ : Гілея, 2017. Вип. 116 (1). С. 172–175.
8. Мартинова С. П. Кризова свідомість : від особистої кризи до соціальної маргінальності // Гілея : наук. вісник : зб. наук. праць / Гол. ред. В. М. Вашкевич. Київ : Гілея, 2017. Вип. 126 (11). С. 347–349.
9. Мартинова С. П. Креативний потенціал феномену маргінесу в соціокультурному дискурсі. Методологічні підходи та експлікації // Грані : науково-теоретичний альманах. 2018. Т. 21. № 11. С. 94–100.

10. Мартинова С. П. Феномен маргінесу в культуротворчому бутті // Вісник Львівського університету. Сер. : Філософ.-політолог. студії. 2020. Вип. 32. С. 56–64.

11. Мартинова С. П. Маргінальна особистість та можливості її соціалізації в умовах кризи українського суспільства // Етико-естетична традиція у вітчизняній культурі : тези VI Всеукраїнської студентської науково-практичної конференції з міжнародною участю, 1 грудня 2016 року. Київ : Кафедра етики та естетики НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2017. С. 62–65.

12. Мартинова С. П. Масова свідомість та маргінальний простір в соціальній філософії // Культуротворче буття людини початку XXI століття : культурологічний та історичний вимір : зб. наук. праць (за матеріалами Всеукраїнської науково-практичної конференції «Перспективні напрямки сучасної науки та освіти»). Сер. : Записки з голосу. Вип. 12 / За загал. ред. В. А. Федь. Слов'янськ : ДДПУ, 2020. С. 85–91.

АНОТАЦІЯ

Мартинова С. П. Феномен маргінесу як чинник трансформацій сучасних форм у культуротворчому бутті. Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата культурології за спеціальністю 26.00.01 – Теорія та історія культури (культурологія). Національна музична академія України імені П. І. Чайковського, Міністерство культури та інформаційної політики України. Київ, 2021.

У дисертації здійснений комплексний культурно-філософський аналіз маргінальної свідомості як чинника трансформацій наявних та проявів нових форм української соціокультури як пограничної, близької до критичної. Пропонована програничність є особливим модусом перехідності й поєднана з ризиком лавиноподібного розвитку тотальної маргіналізації соціуму.

Досліджено, що залежно від суспільно-історичних умов та обставин, що складаються, маргінальність здатна бути як конструктивною для окремого індивіда й суспільства, так і деструктивною, близькою до аномії. Але за будь-якої направленості маргінальність виступає як одна з умов самовизначення людиною себе у світі свідомості і в соціальному просторі. Це робить можливим вільне конструювання особистості себе, через себе і соціальну дійсність, що її оточує. Стверджується, що феномен маргінальності може слугувати одним із факторів саморуйнування людини, перетворюючи її в девіантну особистість.

У дисертації доведено, що релігійна маргінальність як форма девіантної поведінки в соціумі, як релігійний фанатизм є не тільки однією з форм соціальної агресії, закономірним постмодерністським феноменом, а й відповіддю суспільства на негативні явища в діяльності релігійних інститутів.

Ключові слова маргінальна реальність, маргінез, девіантність, релігійність, маргінальні спільності, історичні традиції, онтологія,

культуротворче буття, страх, генезис, антропологія, метафізика, антропологічна межа.

АННОТАЦИЯ

Мартынова С. П. Феномен маргинальности как фактор трансформации современных форм в культуротворческой онтологии. Квалификационная научная работа на правах рукописи.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата культурологии по специальности 26.00.01 – Теория и история культуры (культурология). Национальная музыкальная академия Украины имени П. И. Чайковского, Министерство культуры и информационной политики Украины. Киев, 2021.

В диссертации осуществлен комплексный культурно-философский анализ маргинального сознания как фактора трансформации имеющихся и появления новых форм украинской социокультуры как пограничной, близкой к критической. Предлагаемая програничность является модусом переходности и сопряжена с риском лавинообразного развития тотальной маргинализации социума.

Аргументировано, что понимание феномена маргинальности в ее целостной основе может служить одним из элементов прогнозирования и анализа возможного развития в будущем как отдельных социальных структур в частности, так и целых систем вообще. Доказано, что в зависимости от общественно-исторических условий и складывающихся обстоятельств, маргинальность способна быть как конструктивной для отдельного индивида и общества, так и деструктивной, близкой к аномии.

Ключевые слова: маргинальная реальность, маргинез, девиантность, религиозность, маргинальные общности, исторические традиции, онтология, культуротворческая онтология, страх, генезис, антропологія, метафізика, антропологічна межа.

SUMMARY

Martynova S.P. The phenomenon of marginesis as a factor of transformations of modern forms in cultural being. Qualifying scientific work on the rights of manuscripts.

Dessertation to obtain the degree of Candidate of Culturology in specialty 26.00.01 – Theory and History of Culture. Petro Tchaikovsky National Music Academy of Ukraine, Ministry of Culture and Information Policy of Ukraine. Kyiv, 2021.

The dissertation provides a comprehensive cultural and philosophical analysis of marginal consciousness as a factor in the existing transformations and the emergence of new forms of Ukrainian socioculture as a borderline, close to critical. The proposed borderline is a special mode of transition and is associated with the risk of avalanche-like development of total marginalization of society.

The presence of a wide range of problems related not only to culturology, but also to social philosophy, philosophical anthropology, philosophy of religion led to the use in the dissertation of interdisciplinary and comprehensive methodological approaches based on basic principles.

It is emphasized that knowledge of the essential nature of the phenomenon, marginality in its content and functions makes real understanding of socio-historical processes of both the past and present from new positions. This is due to the fact that marginality as a phenomenon in human and social terms is a phenomenon of eternal, transitional, not temporary, it is constantly changing itself and changes the surrounding social reality at the same time.

It is argued that understanding the phenomenon of marginality in its holistic basis can serve as one of the elements of forecasting and analysis of possible future development of individual social structures in particular and entire systems in

general. It is emphasized that the trends of global development show that in the next decade the phenomenon of marginality does not disappear from the social horizon. It was found that marginality and related problems will be more intense in the social space due to the acceleration of socio-historical development of both individuals and social groups, as emphasized in the past, and the world as a whole. It is investigated that depending on the socio-historical conditions and circumstances, marginality can be both constructive for the individual and society, and destructive, close to anomie. But in any direction, marginality acts as one of the conditions for human self-determination in the world of consciousness and in the social space. This makes it possible to freely construct the individual himself, and through himself and the social reality that surrounds him. It is argued that the phenomenon of marginality can be a factor in human self-destruction turning him into a deviant person.

In the dissertation it is proved that religious marginality as a form of deviant behavior in society as religious fanaticism is not only a form of social aggression and a natural postmodern phenomenon, but also a response of society to negative phenomena in religious institutions. Postmodernism is characterized by the flirtation of high culture with low, the use of elements and narratives of high art to create products of mass culture. Such assimilation could not but affect the sphere of marginal consciousness opening to the individual new opportunities for self-identification, self-realization and the search for their own religious landmarks and authorities.

The generalizations made in the course of the dissertation work allow to expand the research field of cultural life by understanding the essence and mechanisms of transformation of margin in existential culture and social space. The main ideas and provisions of novelty, theoretical statements, and conclusions provide an understanding of the impact of the phenomenon of marginal content of the concepts of "margin", "marginal personality". By "margin" is meant an objective social process that reflects the processes of distancing specific social objects from the dominant axiological guidelines in society, the distribution of material goods and is characterized by a dichotomy of "ascending-descending"; "Marginal transition" appears as a change in the essence of social relations of a social object, which fixes

its specific position in society; "Marginal leap" is defined as a form of transition of the community to a new social order in a relatively short time.

Keywords: marginal reality, margin, deviance, religiosity, marginal communities, historical traditions, ontology, cultural existence, fear, genesis, anthropology, metaphysics, anthropological boundary.

Підписано до друку 19.03.2021 р.
Формат 60x84 1/16. Ум. др. арк. 0,9.
Наклад 100 прим. Зам. № 1783.

Видавництво Б. І. Маторіна
84116, м. Слов'янськ, вул. Батюка, 19.
Тел.: +38 050 518 88 99. E-mail: matorinb@ukr.net

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції ДК №3141, видане Державним комітетом телебачення та радіомовлення України від 24.03.2008 р.
